

УДК 159.9; 355.457.1

О. В. ЛАЗОРЕНКО,

*ад'юнкт кафедри педагогіки та психології Національної академії
Державної прикордонної служби України імені Богдана Хмельницького,
м. Хмельницький*

ОСОБЛИВОСТІ ЗМІСТУ І СТРУКТУРИ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРИКОРДОННИХ НАРЯДІВ ДО ДІЙ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ УМОВАХ

Статтю присвячено вивченню окремих підходів до визначення феномену готовності взагалі та психологічної готовності прикордонних нарядів зокрема. Запропоновано визначення терміна “психологічна готовність прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах”. Охарактеризовано основні структурні компоненти досліджуваного поняття, подано їх узагальнену характеристику.

Ключові слова: *психологічна готовність, екстремальні умови, структура готовності, прикордонний наряд.*

Постановка проблеми у загальному вигляді. Феномен готовності особистості до діяльності був і є предметом уваги вітчизняних і зарубіжних науковців та практиків. Однією із актуальних проблем сучасної науки є проблема психологічної готовності людини до діяльності, що характеризується особливими умовами перебігу. До таких видів діяльності належить і діяльність охоронців державних рубежів.

Результати аналізу умов служби прикордонних нарядів з охорони державного кордону свідчить, що вона характеризується наявністю екстремальних ситуацій, небезпекою для життя та здоров'я прикордонника, можливістю раптового нападу, погрозами з боку злочинних елементів, конфліктами з місцевим населенням та громадянами в пунктах пропуску через державний кордон та ін. Вищевказане свідчить, що діяльність

прикордонних нарядів відбувається не просто в складних, а переважно в екстремальних умовах і вимагає від особистості високого рівня психологічної готовності, сформованості відповідних якостей, здібностей, властивостей. Саме тому на сьогодні актуальною є проблема розробки структури та розкриття змісту психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано вирішення даної проблеми та на які опирається автор. Вивчення наукових джерел свідчить, що проблемі готовності до професійної діяльності приділяло увагу багато вчених, однак єдиного підходу до цього питання немає. Також існують різні підходи до розкриття її сутності та структури. Це пояснюється складністю та багатогранністю досліджуваного явища.

Питання формування готовності знайшли своє відбиття й одержали подальший розвиток у теорії та практиці насамперед стосовно діяльності людини в особливих та екстремальних умовах. Багатопланові дослідження проблеми у військових та правоохоронних структурах здійснили психологи М. І Дьяченко, Л. О. Кандилович [2], М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк [5], Є. М. Потапчук, С. Д. Максименко, Б. М. Олексієнко [9], А. М. Столяренко [13], О. В. Тімченко [14] та ін.

Надалі проблема психологічної готовності знайшла своє відображення та отримала подальший розвиток у теорії та практиці психологічної підготовки представників різних ризиконебезпечних професій [1; 4; 6; 7 та ін.].

Автори вкладають у поняття “стан готовності” різний зміст. Це пов'язано, на наш погляд, із тим, що вони застосовують різні підходи: 1) до розуміння психіки; 2) до розуміння сутності готовності; 3) до дослідження різних видів діяльності. Однак вивчення психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах не було предметом спеціальних психологічних досліджень, що обумовлює актуальність обраної теми.

Мета статті полягає у визначенні сутності, особливостей змісту і структури психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для уточнення сутності поняття “психологічна готовність прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах” необхідно здійснити науково-теоретичний аналіз ос-

новних понять, зокрема таких, як “прикордонний наряд” та “психологічна готовність до діяльності”, яка характеризується особливими умовами перебігу.

У керівних документах [3] прикордонного відомства зазначено, що прикордонний наряд – це один або кілька озброєних чи спеціально екіпірованих прикордонників, які виконують наказ на охорону державного кордону України або здійснення прикордонного контролю у складі зміни прикордонних нарядів, а у випадках, визначених у наказі, самостійно.

Грунтуючись на визначенні С. Д. Максименка [8, с. 70], діяльність прикордонних нарядів з охорони державного кордону ми будемо розглядати як їх свідому активність, яка виявляється в системі дій, спрямованих на захист інтересів суспільства і держави від протиправних посягань на державному кордоні. Ця діяльність є суспільно-значущою та має правоохоронний та правозастосовний характер.

Виходячи з цього, діяльність прикордонних нарядів пов’язана з вирішенням різноманітних службових завдань, основними з яких є: охорона державного кордону на визначеній ділянці; здійснення прикордонного контролю і пропуску в установленому порядку осіб та транспортних засобів через державний кордон; протидія незаконній міграції, торгівлі людьми, а також незаконному переміщенню товарів, речовин та матеріалів, заборонених до переміщення через державний кордон; запобігання злочинам та адміністративним правопорушенням, протидію яким законодавством віднесено до компетенції прикордонного відомства, та ін.

До несення служби у прикордонних нарядах залучається особовий склад Державної прикордонної служби України, який пройшов заходи професійно-психологічного відбору та відповідну підготовку у відомчих навчальних закладах. Однак, як показує практика, навіть проведені на достатньому рівні вищевказані заходи не повною мірою забезпечують високу готовність до діяльності в екстремальних умовах.

Аналіз результатів діяльності прикордонних нарядів дає підставу вважати, що охорона державного кордону являє собою особливий вид службової діяльності, який відрізняється від всіх інших видів військової, правоохоронної і загальнолюдської діяльності, здійснюється в умовах невизначеної обстановки, дефіциту часу, впливу на особистість стресових чинників, вимагає значних психічних та фізичних затрат, а іноді пов’язаний з ризиком для життя та здоров’я. Це передбачає наявність у прикордонника відповідних психологічних якостей та властивостей. Отже,

ефективність діяльності прикордонних нарядів в екстремальних умовах значною мірою визначається рівнем їх психологічної готовності.

В науковій літературі досить широко розглядається питання щодо готовності представників ризиконебезпечних професій виконувати свої професійні обов'язки у ситуаціях, коли їх життю і здоров'ю загрожує небезпека [5; 9; 11–14 та ін.]. Разом з тим питання формування психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах, незважаючи на його актуальність та практичну значущість, є недостатньо розробленим.

Аналізуючи різноманітні інтерпретації поняття “готовність”, які існують у сучасній науковій думці, слід зазначити, що незважаючи на наявність значної кількості досліджень, на сьогодні немає єдиного визначення поняття психологічної готовності особистості до діяльності. Також існують різні підходи до розкриття її сутності та структури. Це пояснюється складністю та багатогранністю досліджуваного явища.

У психологічній енциклопедії [10, с. 89] готовність до дії трактується як “стан мобілізації всіх психофізіологічних систем людини, що забезпечує ефективне виконання певних дій”. Конкретний стан готовності до дії визначається поєднанням факторів, що характеризують різні рівні готовності: фізичну підготовленість, необхідну нейродинамічну забезпеченість дії, психологічні умови. Залежно від умов виконання, провідною може бути одна з цих сторін готовності до діяльності.

У наукових джерелах зустрічається й інше тлумачення готовності до професійної діяльності. Так, Б. Г. Ананьев розглядає поняття готовності до високопродуктивної діяльності як “вияв здібностей”, О. Ухтомський – як “оперативний спокій”, М. І. Д'яченко та Л. А. Кандибович – як “складне структурне утворення”. На думку Д. Узнадзе, готовність – це психологічна установка, на якій ґрунтується діяльність, Г. М. Гагаєва пов'язує стан психологічної готовності з емоційним станом і оптимальним рівнем та ін. За великої кількості характеристик поняття “готовність”, його розуміння залежить від основних теоретичних підходів авторів, які не виключають, а взаємодоповнюють один одного.

Результати аналізу філософської, психологічної і педагогічної літератури вказують, що готовність до професійної діяльності досліджується, як правило, на трьох рівнях: особистісному, де психологічну готовність слід розглядати як результат підготовки (підготовленості) до певної діяльності; функціональному, де готовність трактується як певний стан психіч-

них функцій, що забезпечує високий рівень досягнень під час виконання того чи іншого виду діяльності (цей підхід представлений переважно в дослідженнях військової, спортивної психології та психології діяльності в особливих умовах); особистісно-діяльнісному, що визначає готовність як цілісний вияв усіх сторін особистості, який дає можливість ефективно виконувати свої функції.

Колектив авторів підручника “Психологія професійної діяльності офіцера” [11, с. 376] стверджує: “Психологічна готовність належить до виду тих психічних явищ, що в психології називають станом тимчасового підвищення чи пониження загальної активності психічної діяльності”. Інакше кажучи, готовність – це націленість, активність, налаштованість, мобілізованість психіки воїна на подолання якихось труднощів бойових дій, а також саме їхнє подолання.

О. Б. Смірнов, О. В. Довгополова, А. М. Столяренко [12; 13] визначають психологічну готовність як одну зі складових загальної готовності до дії, яка визначається психологічними чинниками. Психологічна готовність людини складається з його особистісних особливостей, рівня підготовленості, повноти інформації, наявності часу і засобів для ліквідації непередбаченої ситуації, наявності інформації про ефективність прийнятих рішень.

На думку О. В. Тімченка, який проблему готовності розглядає у низці функціональних станів [14], для досягнення готовності необхідними є: адекватне відображення спеціальності, професійна майстерність, уміння мобілізувати необхідні фізичні й психічні ресурси для реалізації діяльності. А якщо це так, то стан готовності можна сформувати і розвинути.

М. І. Дьяченко та Л. О. Кандибович розуміють психологічну готовність як якість особистості (внутрішньоособистісне утворення) із складною структурою, яка охоплює: риси та якості характеру, особливості розвитку професійно важливих пізнавальних процесів (уваги, сприймання, мислення, пам’яті тощо) і як психічний стан особистості (позитивне ставлення до професії, мотиваційна налаштованість тощо); вияви темпераменту; спрямованість когнітивної складової до певної сфери діяльності та ін. На думку дослідників, обидва види готовності перебувають у постійній єдності та взаємодії під час виконання певних дій: готовність як якість обумовлена стійкими мотивами і психічними властивостями особистості, а актуальний стан готовності є продовженням стійкої, тривалої готовності [2].

О. М. Кретчак [6] визначає психологічну готовність фахівця як ієрархічну модель професійно важливих індивідуальних якостей особистості, котра набула необхідних професійних знань, умінь і навичок та спроможна підтримувати високий рівень готовності під час виконання діяльності.

Є. М. Потапчук визначає психологічну готовність як одну із граней загальної готовності прикордонників до діяльності щодо захисту й охорони кордону [9, с. 124–173]. На його думку, загальна (тривала) психологічна готовність – це потенційна здатність прикордонника здійснювати переналаштовування психіки адекватно виду службового завдання, що вирішується. Її основу становить система морально-психологічних якостей, що визначають потенційну здатність прикордонників до подолання труднощів служби. Ситуативна психологічна готовність (психологічна стійкість) – психічний стан, що сприяє подоланню конкретних труднощів службової діяльності.

Отже, незважаючи на різні підходи, учені єдині в переконанні, що психологічна готовність до діяльності, яка характеризується особливими умовами перебігу, є складним цілісним утворенням психіки людини, основою успішності її дій та передумовою до її ефективної діяльності.

Ураховуючи результати досліджень [1; 2; 4–6; 9; 11–14] та ґрунтуючись на тому, що діяльність прикордонних нарядів характеризується екстремальними умовами перебігу, у своєму дослідженні ми будемо розглядати психологічну готовність прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах як комплексне психологічне утворення, що має складну структуру та між компонентами якої існує функціональний взаємозв'язок, що забезпечує здатність прикордонника до успішного виконання завдань з охорони державного кордону.

Підходячи до опису структури психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах, розглянемо існуючі підходи щодо розгляду даного поняття в науковій літературі.

На думку М. Корольчука і В. Крайнюка [5], структура психологічної готовності має такі компоненти, як: позитивне ставлення до своєї діяльності, професійні риси сприйняття, уява, мислення і пам'ять, емоційно-вольова стійкість, професійні знання, уміння, навички і звички, відносність рис удачі, темпераменту, здібностей відносно властивостей діяльності.

У структурі психологічної готовності пожежних-рятувальників до професійної діяльності Колесніченком О. С. було виділено п'ять основних компонентів: когнітивний (уявлення про майбутні труднощі, умови вико-

нання завдань, обсяг знань, прийомів, засобів і способів досягнення мети тощо), мотиваційний (розуміння державної значущості вирішуваних завдань, добросовісне виконання службового обов'язку, відповідальність, моральна нормативність, прагнення досягнення успіху тощо), вольовий (наполегливість, рішучість, завзятість, витримка, самовладання, стресостійкість, емоційно-вольова стійкість), типологічний (тип нервової системи, сила і врівноваженість нервових процесів, нервово-психічна стійкість і самовладання, адаптаційні здібності тощо) і регуляторний (здатність управляти своїми почуттями, емоціями та поведінкою, самоконтроль, здатність протистояти роздратуванню і пригнічувати негативні емоції, страх) [4].

Л. О. Матохнюк стосовно психологічної готовності майбутніх офіцерів до успішного виконання професійної діяльності визначила три компоненти готовності: мотиваційно-ціннісний компонент визначає вибіркову спрямованість на професійну діяльність (потреба успішно виконувати професійні завдання, стійка позитивна мотивація до професії, інтереси, ідеали фахівця, вищі почуття, переконання в необхідності професії, бажання досягти успіху і показати себе з кращого боку та ін.); когнітивний – охоплює систему знань, необхідних для успішної діяльності (знання професійних обов'язків, функцій, оцінка їх суспільної значущості, знання способів, методів, засобів вирішення професійних завдань, усвідомлення своїх можливостей, здібностей, знання особливостей та ймовірних змін у службовій діяльності та ін.); операційно-діяльнісний – характеризує низку здібностей особистості щодо ефективного виконання службових функцій (продуктивне сприйняття, навички емоційно-вольової саморегуляції, організованість, комунікабельність та ін.) [7].

Досліджуючи психологічну готовність фахівців спеціальних підрозділів МВС України, Я. Г. Бондаренко довів, що динамічну структуру стану психологічної готовності до складних видів діяльності утворюють такі взаємозалежні елементи: усвідомлення своїх потреб, вимог суспільства, колективу або поставленого завдання іншими людьми; усвідомлення цілей, досягнення яких приведе до задоволення потреб або виконання поставленого завдання; осмислення й оцінка умов, у яких будуть протікати майбутні дії, актуалізація досвіду, пов'язаного в минулому з виконанням подібних завдань і вимог; визначення на основі досвіду й оцінки майбутніх умов діяльності найбільш імовірних і допоміжних способів виконання завдань або вимог; прогнозування рівня розвитку інтелектуальних, емо-

ційних, мотиваційних і вольових процесів, оцінка співвідношення своїх можливостей, рівня домагань і необхідності досягнення певного результату; мобілізація сил відповідно до умов і завдань, самонавіювання в досягненні мети [1].

Оскільки діяльність прикордонних нарядів визначена нами як суспільно-значущий вид діяльності, яка має правоохоронну спрямованість та характеризується екстремальними умовами перебігу, то на нашу думку, за основу нашої моделі психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах доцільно взяти структуру психологічної готовності до зазначеної діяльності, запропоновану М. І. Дяченко та Л. О. Кандибовичем [2], у якій визначена сукупність мотиваційних (потреба успішно виконати поставлене завдання, інтерес до діяльності, прагнення досягти успіху й показати себе з кращої сторони), пізнавальних (розуміння обов'язків, завдання, оцінки її значимості, знання засобів досягнення мети, уявлення ймовірнісних змін обстановки), емоційних (почуття відповідальності, упевненість в успіху, насага), вольових (керування собою й мобілізація сил, зосередження на завданні, подолання сумнівів, острахів) компонентів.

З урахуванням специфіки професійної діяльності прикордонних нарядів та базуючись на проведеному аналізі наукових досліджень, нами було виділено три основних компоненти психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах: мотиваційно-пізнавальний, емоційно-вольовий та операційний.

Мотиваційно-пізнавальний компонент містить у собі: усвідомлення важливості виконуваних завдань з охорони та захисту державного кордону; розуміння вимог керівних документів, наказів, обов'язків прикордонних нарядів у процесі оперативно-службової діяльності; розуміння труднощів несення прикордонної служби в екстремальних умовах; уявлення про ймовірні зміни обстановки та майбутні умови виконання оперативно-службових завдань; обсяг знань, прийомів, засобів і способів досягнення мети; наявність професійних умінь і навичок дій при виконанні службових завдань; прагнення до аналізу та прогнозування розвитку ситуації, що склалася.

Емоційно-вольовий компонент припускає: здатність до активності та наполегливості у виконанні поставлених завдань; намагання виявити свої здібності в екстремальних умовах у повному обсязі; уміння мобілізувати психічні та фізичні зусилля в складній обстановці, зосередитись на

виконанні поставленого завдання; емоційно-вольову стійкість до тривалих напружених навантажень; здатність брати на себе відповідальність під час прийняття рішень в екстремальних умовах; здатність протистояти втомі.

Операційний компонент передбачає: уміння застосовувати зброю, бойову та спеціальну техніку, спеціальні засоби; вміння долати труднощі під час несення служби; швидку орієнтацію в психологічно-напружених ситуаціях, високий рівень поведінкової регуляції; зібраність, своєчасну і скоординовану реакцію на команди, сигнали і зміни в обстановці; здатність діяти у складі прикордонного наряду, групи, підрозділу, організувати взаємодію; наявність здібностей до встановлення контактів з громадянами в інтересах служби, комунікабельність.

Визначені нами структурні компоненти психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах (мотиваційно-пізнавальний, емоційно-вольовий, операційний) тісно пов'язані між собою й лише в сукупності визначають психологічну готовність.

Висновок. Отже, стан психологічної готовності прикордонних нарядів є комплексним психологічним утворенням, що має складну динамічну структуру, є сплавом мотиваційно-пізнавального, емоційно-вольового та операційного компонентів, що обумовлені психологічними особливостями та екстремальними умовами перебігу їх оперативно-службової діяльності.

Проведені дослідження вказують, що проблема психологічної готовності прикордонних нарядів до дій в екстремальних умовах є актуальною та недостатньо дослідженою.

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Перспективними напрямками подальших досліджень буде визначення критеріїв та показників зазначеної готовності, а також визначення стану сформованості психологічної готовності прикордонників до дій в екстремальних умовах.

Список використаної літератури

1. Бондаренко Я. Г. Психологічна готовність фахівців спеціальних підрозділів МВС України до виконання професійних завдань різного виду складності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.06 "Юридична психологія" / Я. Г. Бондаренко ; Національний університет цивільного захисту України. – Харків, 2011. – 27 с.

2. Дьяченко М. И. Психологические проблемы готовности к деятельности / М. И. Дьяченко, Л. А. Кандыбович. – Минск : Изд-во БГУ, 1976. – 175 с.
3. Інструкція з організації оперативно-службової діяльності відділу прикордонної служби Державної прикордонної служби України. Частина I (відділ прикордонної служби) : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 29 вересня 2009 р. № 1040 // – Хмельницький : Вид-во НАДПСУ, 2010. – 176 с.
4. Колесніченко О. С. Психологічна готовність працівників МНС України до професійної діяльності в екстремальних умовах : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.09 “Психологія діяльності в особливих умовах” / О. С. Колесніченко ; Національний університет цивільного захисту України. – Харків, 2011. – 23 с.
5. Корольчук М. С. Теорія і практика професійного психологічного відбору : [навч. посіб. для студентів вищих навч. закладів] / М. С. Корольчук, В. М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 536 с.
6. Кретчак О. М. Психологічний аналіз професійної діяльності міліціонерів ДСО при МВС України та визначальні умови її удосконалення : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : 19.00.06 “Юридична психологія” / О. М. Кретчак ; Національна академія внутрішніх справ України. – К., 2003. – 17 с.
7. Матохнюк Л. О. Дослідження процесу формування психологічної готовності курсантів-прикордонників інженерних груп до професійної діяльності у ВВНЗ / Л. О. Матохнюк // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія № 12. Психологічні науки. Випуск 10 (34) – К. : Видавництво НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – С. 222–229.
8. Основи загальної психології : навч. посібник для студентів мед. вузів III–IV рівнів акредитації / за ред. С. Д. Максименка. – К. : Перспектива, 1998. – 256 с.
9. Потапчук Є. М. Психологічна робота у Прикордонних військах України / Є. М. Потапчук // Морально-психологічне забезпечення службової діяльності Прикордонних військ України : підручник / за заг. ред. С. Д. Максименка, Б. М. Олексієнка. – Хмельницький : Вид-во НАПВУ, 2001.
10. Психологічна енциклопедія / автор-упор. О. М. Степанов. – К. : Академ-видав, 2006. – 424 с.
11. Психологія професійної діяльності офіцера : підручник. – Хмельницький : Видавництво Академії ПВУ, 1999. – 488 с.
12. Смирнов Б. А. Психология деятельности в экстремальных ситуациях / Б. А. Смирнов, Е. В. Долгополова. – Х. : Гуманитарный Центр, 2007. – 276 с.
13. Столяренко А. М. Экстремальная психопедагогика / А. М. Столяренко. – М. : Юнити-Дана, 2002. – 607 с.
14. Тимченко А. В. Психологические аспекты состояния, поведения и деятельности людей в экстремальных условиях и методы их коррекции / А. В. Тимченко. – Х. : Изд-во ХВУ, 1997. – 168 с.

Рецензент – доктор психологічних наук, професор, Потапчук Є. М.

Стаття надійшла до редакції 12.02.2013.

Лазоренко А. В. Особенности содержания и структуры психологической готовности пограничных нарядов к действиям в экстремальных условиях

Статью посвящено изучению отдельных подходов к определению феномена готовности в общем, и психологической готовности пограничных нарядов в частности. Предложено определение термина “психологическая готовность пограничных нарядов к действиям в экстремальных условиях”. Охарактеризованы основные структурные компоненты исследуемого понятия, представлена их обобщенная характеристика.

Ключевые слова: *психологическая готовность, экстремальные условия, структура готовности, пограничный наряд.*

Lazorenko O. V. Peculiarities of the content and structure of psychological readiness of border details to actions under extreme conditions

The article deals with the study of certain approaches to definition of the phenomenon of readiness in general and psychological readiness of border details in particular. The definition of the term “psychological readiness of border details to actions under extreme conditions” has been suggested. The basic structural components of the term under research have been characterized; their generalized characteristic has been presented.

Keywords: *psychological readiness, extreme conditions, structure of readiness, border detail.*